

ПЕРЕЙНЯТА ІДЕНТИЧНІСТЬ. ОСКАР БАУМАНН І ВІДНАЙДЕННЯ АФРИКИ

У статті розкриваються особливості художньо-документального вияву авторської ідентичності через поєднання елементів західної (європейської) і східної (африканської) свідомості. Поєднання простежується у корпусі творів, що втілюють науковий і художній дискурс. Синтетизм у мистецтві, ідеології, інтелектуальній думці наприкінці XIX – на початку XX століття породжує твори складної етіології, що працюють одночасно в кількох дискурсивних системах координат. Комплексний розгляд великих текстів автора, аналіз елементів, задіяних при конструюванні своєї ідентичності та при розкритті ідентичності інших, дозволяє виділити особливості поєднання елементів у одній особі, розкривши при цьому її «несуперечливу суперечність». Австрійський автор із німецькою освітою в німецьких та іспанських колоніях виявляється симпатиком-критиком укладу колоніального життя, що особливим чином шліфує його особисте бачення самого себе.

Ключові слова: література; дослідження; колоніалізм; ідентичність; картографування; літературизація.

Актуальна тема колоніальної / постколоніальної ідентичності вимагає відповідного розкриття через логіку її розвиток ідей та висвітлення діяльності задіяних персоналій. Специфікою вітчизняних студій є головним чином практика оцінювання (пост-)колоніалізму та відповідної ідентичності через призму англо- та франкомовного ареалів, чим із поля зору випускається великий корпус німецькомовних текстів колоніальної епохи, неактуалізованих вітчизняною наукою. Постає Оскара Бауманна, географа, етнографа, мандрівника, дипломата і письменника, яскравої фігури останньої третини XIX століття, до цього часу не була об'єктом уваги ні дослідників-літературознавців, ні філософів, котрі б намагалися осмислити ту гібридну ідентичність, що проступає через корпус його текстів. Метою цього дослідження є окреслення поля, де з австрійського походження, німецької освіти й африканського досвіду викристалізовується інстанція автора-оповідача, яка, у традиції кінця XIX століття, максимально синтетична й об'єднує риси наукового та художнього дискурсів.

Австрійсько-німецький дослідник, філософ і письменник Оскар Бауманн, незважаючи на коротке життя, встиг закріпити за собою в історії місце одного з найбільш послідовних і результативних дослідників східної частини африканського континенту. Почавши свою експедиційну діяльність у Монтенегро, внаслідок непересічних здібностей картографа вже через два роки він узяв участь в експедиції до Конго, на острів Фернандо По, у масайській експедиції, до джерел Нілу, озера Танганьїка й острова Занзібар, де у віці 32 років став австро-угорським консулом. Під час своєї першої експедиції до Узамбари він потрапив у полон, звідки зміг вибратися лише завдяки викупу, а його експедиція через масайську рівнину відбувалася вже за дорученням Комітету проти рабства. Протягом

усього періоду активної експедиційно-дослідницької роботи він написав і захистив дисертацію у Лейпцізі й отримав ступінь доктора філософії, а також опублікував низку книг і статей за результатами подорожей. Аналогічно до пізнішого, менш фактографічно орієнтованого і, безумовно, більш відомого доробку Германа Кайзерлінга, у своїх текстах він досяг специфічного поєднання формату подорожі-опису та філософського погляду на позаєвропейський (екзотичний і колоніальний) світ. Специфічне поєднання персонального досвіду (інтелектуального та тілесного), практики схематично-аналітичного представлення територій і філософського осмислення взаємопов'язаності явищ життя у недосліджених землях виділяють доробок Оскара Бауманна в особливий формат окресленої гібридизованої ідентичності інтелектуала колонізаційної епохи.

«У тропіках ніч опускається так само швидко, як спалахує сьйвом світлий день. Тоді небо стовнюється сьйливих зірок, серед яких яскравим світлом виділяється Південний Хрест. Я порівнюю життя Оскара Бауманна з таким спекотним днем у тропіках. Занадто швидко і неочікувано настала ніч; однак виразно, наче сузір'я, сяють на сторінках історії його мужні вчинки та твори, і над ними ж сумовито стоїть зоряний хрест його останніх прижиттєвих страждань» [9, с. 1], – піднесено і патетично висловився на сторінках «Neue Freie Presse» від 14 жовтня 1899 року етнолог та індолог Міхаель Габерландт у своєрідному некролозі, вміщеному на сторінках 1–3, щоправда, під заголовком «Фейлетон», після анонімого некрологу від 13 жовтня у тій же газеті [1]. Прикметно, що ту ж газетну площу, яку займає 14 жовтня некролог О. Бауманна, 13-го числа заповнює фейлетон письменника і перекладача Карла Федерна про драматургічний доробок італійського письменника Габрієля Д'Аннунціо: «пам'ять місця» на газетній сторінці утримує специфічну іронію специфічно австрійського стибу.

Більша частина тексту М. Габерландта увійшла до анонімної передмови у посмертному виданні книги О. Бауманна «Африканські нариси» [3] – єдиній суто літературній книзі з числа 60 публікацій О. Бауманна за результатами бібліографічного збирання даних, здійсненого Александером Брандтом та Паулем Кайнбахером для довідника «Австрійські мандрівники і дослідники в Африці до 1945 року» [8]. Переважна більшість публікацій – це карти й коментарі до них, нотатки інформативно-описового характеру для спеціалізованих етнографічних і географічних видань; серед них особливе місце посідають чотири великі книжні публікації: «Фернандо По і народність бубі» (текст, що існує в подвійному варіанті: сімдесятисторінковий текст дисертації [7] та його поширена й літературизована версія для книговидавця [4]), «У німецькій Східній Африці під час повстання» [5], «Узамбара та прилеглі території» [6], а також вже згадані «Африканські нариси».

Якщо оцінювати О. Бауманна саме як письменника й намагатися простежити особливості його роботи з художнім текстом, то потрібно буде визнати, що як письменник-прозаїк він жодним чином не відбувся, адже шість оповідань із посмертної збірки («Сусідній будинок», «Капелюх адмірала», «Мій друг Саладжум», «Салама», «Різікі Кондор», «Біла рабиня») не вповні літературні твори, бо являють собою своєрідні «художні ілюстрації» до науково орієнтованих інших видань, головним чином – фундаментального дослідження «Узамбара та прилеглі території». З іншого боку – великою мірою засвідчена в книгах «наука» не відповідає вимозі «чистоти» наукового дискурсу, знаходячись у проміжному просторі між фактом, емоцією та автобіографізмом. Практично всі великі наукові тексти О. Бауманна засвідчують (особливо – «Узамбара» і «Фернандо По») послідовне маніфестування «присутності героя» всередині наукового стилю.

Якщо у «Фернандо По» (1888 р.) розповідь побудована за хронологічним принципом запису подорожі, під час якої автор фіксує особливості ландшафту, природних ресурсів, населення, етнографічних прикметних ознак, то книга «У німецькій Східній Африці» (1890 р.) була написана після того, як О. Бауманн потрапив у полон, був звільнений за викуп і повернувся 1889 року до Австрії. У полоні він втратив практично всі свої інструменти й зібрані матеріали – як і його супутник географ Ганс Майер, очільник їхньої експедиції на Кіліманджаро; сума пережитого змогла вилитися саме в такий «позачасовий» текст. «Узамбара» (1891 р.) претендувала на звання фундаментальної праці – такої як «У тропіках» (1871 р.) Карла Фердинанда Аппуна [2], «Острови Палау» (1873 р.) Карла Земпера [10], а пізніше, на початку ХХ століття, таким взірцем фундаментальних досліджень і спостережень стане «Північна Суматра» (1909 р.) Вільгельма Фольца [11], – тому так само виклад матеріалу здійснений поза обрамленням подорожі й зосереджений на ахронній систематизації матеріалу.

Сумарно великі «наукові» книги О. Бауманна демонструють дифузю стилів: академічна фактографія сусидить із бюрократичною стилістичною схильністю до вибудовування ускладнених конструкцій, а автобіографічне міркування, котре простежується через складний корпус колонізаційно-расових стерео-

типів, переконань і упереджень, зливається з елементами фікціоналізації оповіді, що неочікувано надають текстам відчуття емоційності, час від часу приправляючись до того ж літературними алюзіями, наприклад, на «Сільських Ромео та Джульєтту» Готтфріда Келлера: *«Мій друг Сого відрекомендував мені свою дуже гарну дружину-Юлію і повів далі вгору через високі трави та густий туман»* [4, с. 15]. Не лише згадування імені, але й те, як автор описує селище бубі, акцентуючи люб'язність, привітність населення та «симпатичність» місцевості, відсилає до келлерівського канонічного тексту.

Уявлення про документальну літературу, яке може виступати як знаменник до Бауманнових текстів, показує, наскільки щільно позитивістський дискурс науки поєднується в нього з конструктами влади, раси, верховенства, похідною від цього стереотипізацією індивідуумів і національностей, а також – не менш шаблонними моделями представлення екзотики від найбільш широкого застосування, коли Занзібар постає як Париж у Африці (*«Під монотонний шум тертушки і глухе гупання ступи, що нагадувало звуки маленької парової машини, дівчата співали хором найновіших пісень цього співочого «східноафриканського Парижа»* [3, с. 13]), до найбільш мінімальних (чорношкірий провідник як «вигинистий син хащів» [4, с. 28]). Ця багатокомпонентність урівноважується, з іншого боку, оповіданнями з «Африканських нарисів»: через їхню фіктивність безпомилково вгадуються фрагменти з подорожей О. Бауманна, сам він з'являється або в іпостасі всезнаючого автора, або – персонажа чужої оповіді, чию особу важко не впізнати, а те, що було об'єктом опису й систематизації як географічна чи етнографічна характеристика території, стає органічним елементом художньої оповіді, тому навіть настільки різноманітні тексти утворюють цілісний корпус, їхні жанрові відмінності компенсуються однаковими напрямляючими, що відповідають тому синтезованому полю репрезентації знання, яке було властивим інтелектуальному життю наприкінці ХІХ століття та реалізоване в численній документальній літературі колоніальної тематики протягом двох останніх десятиліть кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Подібно до того, як аналогічна гібридизація простежується у П'єра Лоті більше в представленні його особистого стилю життя (житло, стиль одягу), аніж у літературних творах, що беззаперечно є більше літературою, аніж дослідженнями, хоча так само виростають із пережитого автором, «стиль» О. Бауманна демонструє певний відхід від «європейськості» до «тубільності». Достатньо великий фотоархів О. Бауманна демонструє його в європейському одязі лише на кількох світлинах, тоді як на більшості він позує в африканському арабському. До того ж, у його книгах досить послідовно фіксуються моменти злиття з оточенням, переходу європейця у статус місцевого. Наприклад, він описує, як після повернення з чергового маршу населення села набивається до нього в хижу й заважає кухареві готувати їжу. Щоб «врятувати вечерю», він іде з хижки, але натопт іде слідом за ним, *«... і мені не залишалося нічого іншого, ніж прийняти ванну в ручаї, що протікав поруч. Зaledве славетні актори та співаки в Європі спричиняли такі вибухи захвату, як я цього дня*

завдяки демонстрації своєї позбавленої одягу білої шкіри» [4, с. 18]. Під час маршів, коли погода не надто сприятлива, він поводить себе так само, як і місцеві: «Цього вечора я так і не зміг перевдягти свій мокрий одяг, тому був змушений спати голим на землі, як бубі серед інших бубі» [4, с. 32]. Коли обставини змушують його входити в контакт із офіційними персонами, він намагається дотримуватися етикету, але його одяг і тоді умовно європейський, «halbwegs europäische Kleider» [4, с. 41].

До фіксації подій подорожей О. Бауманн підходить із позиції того, хто отримав безпосередній досвід і присутності на території, і залученості у події. У передмові до книги про Фернандо По він окремо зазначає, що його знання побудовано не на основі здогадок і переказів, а має в основі особисту практику. Текст для нього (і це певною мірою пояснює і надмір факту / емоцій, і недостатність науковості / літературності) – ланка передачі досвіду синтетичного характеру, без диференціації за жанром, функцією, аудиторією. Навіть «Узамбара», найбільш науковий текст, що у значній частині розділів переважаний фактографією, залишається емоційною розповіддю, не позбавленою рис як побутової розмови, так і трансляції стереотипів мислення, що не вимагають жодного наукового доказу.

Те, без чого не можна собі уявити жоден художній чи науковий текст кінця XIX – початку XX століть, а саме расова ієрархія суб'єктів і їхня взаємодія, достатньо забарвлює тексти О. Бауманна, однак картина бачення расами одна одної дещо змінена і зсунута відносно окцидентальної вісі, де в центрі всесвіту знаходиться біла людина. О. Бауманн часто делегує відображення стереотипіки рас іншому – і передає бачення населенням Африки білих, а не навпаки, як це було б логічно для європейця. Так, він переказує уявлення місцевого населення Фернандо По, для яких білі – це «рибини», адже вони приходять із моря і не говорять («Білі – це рибини, не люди, вони часом бувають затримуються на землі, та врешті-решт знову сходять на свої човни і зникають за горизонтом в океані. Як риба може володіти землею?» [4, с. 104]). Однак – це не просто всі білі, адже в системі координат місцевого населення є відмінність між білими і білими. Перш за все – це європейці англійці, потім – європейці з Остфриканської компанії, далі – європейці-бельгійці, і вже насамкінець – іспанські матроси, що нічим не відрізняються від негрів, адже так само, як і вони, досить легко переживають напади лихоманки, на яку хворіють на узбережжі [4, с. 61].

Однак ієрархія рас проступає в О. Бауманна в той момент, коли, змінюючи регіон, він переміщується у більш північний вимір і в Узамбарі повинен визначитись із системою координат, знаходячись поряд із темношкірими й арабами. Делегування уявлень тут відсутні – і, віддаючи місце на п'єдесталі рас арабам, він пише, що для місцевого негритянського населення араби стали своєрідною «облагоджуючою расою» [6, с. 23], а іслам загалом виконує для місцевих вірувань певну функцію «побілу» [6, с. 60]. Проте – це не був би О. Бауманн із його суперечливістю й синтетизацією всього в акті мислення-проговорювання, якби він так само не зазначав складність стосунків між місцевим населенням і всіма прийшлими, не виділяв у окремі пояснення наявність расових упереджень стосовно

місцевого населення – і безпеліційно не заявляв, що «найважливішу роль відіграють тут, звичайно, європейці, котрі в Танга присутні у вартій увазі великій кількості 25–30 осіб, більше, ніж загалом по Східній Африці» [6, с. 92]. Так само, у піднесено-романтизованому світлі, автор додає, що «тому, хто з моря наближається до міста, ще здалеку із зеленого обрамлення лісу сліпуче сяють білосніжні стіни німецького форту» [6, с. 93] (і «німецький форт» подано літерами в розрядку). І не забуває до того ж, характеризуючи одного з арабів, із яким він познайомився, Селімана бін Насра, назвати його «слизьким як вугор» [6, с. 114].

Те, що О. Бауманн в «Африканських нарисах» виступає не надто великим симпатиком арабського світу, котрий у його очах «втрачає чистоту» й перемішується з місцевим населенням, делегуючи рабам із місцевих завдання виховання дітей, аналогічно виявляється у стосунках із деякими білими, особливо – представниками релігійних кіл. Мандруючи до Камеруну на англійському пароплаві, він стикається з сімома американцями з «Методистської єпископальної місії», для яких не знаходить інших характеристик, ніж опис їхнього «виття гармоній та занудства гімнів» [4, с. 42], що заважає йому насолоджуватись сьйвом африканського місяця.

Безумовно, не уникаючи стереотипних пасток і часто транслуючи різноманітні упередження, О. Бауманн, тим не менш, дивиться на проблему взаємодії різних народностей і територій поглядом науковця: «Доля гуанчів Канарських островів, караїбів Вестіндії і аборигенів Тасманії нас навчили тому, із якою жахливою швидкістю зникає те острівне населення, чия замкненість життя була порушена, а біла раса вторглася в їхню територію проживання» [3, с. 18]. Однак позиція автора не полягає в збереженні «екології життя» первісних племен: висловивши занепокоєння тим, що унікальна народність може опинитись під загрозою зникнення, О. Бауманн одразу захоплено занурюється в розмірковування про те, що вже кілька століть як відкритий острів, уже більш ніж сто років на ньому присутні європейці – а, тим не менш, він чи не перша біла людина, котра потрапила сюди з експедицією. Певний відгомін такої «парної логіки» можна буде простежити пізніше, у збірці Роберта Менассе «Країна без властивостей», присвяченій австрійській ідентичності, де автор окреслить це парадоксом «entweder – und – oder» («або – або, а також»).

Африка, де дослідник врешті став австро-угорським консулом (після того, як місцеве населення Уреки визнало його людиною-бубі та зробило пропозицію стати їхнім королем [4, с. 33]) і де, читаючи посеред бушу німецьку літературну класику, він висловлюється на її користь як найкращого товариства посеред повної самотності в лісах, стала органічним середовищем, якому європейський світ програвав, бо почасти змушував О. Бауманна почувати себе не надто впевнено. Тим не менш, дописи, книги, захист дисертації, офіційна посада – все це залишалося для нього певним полюсом тяжіння, змушуючи бачити в оточенні знаки того, що було знайомим з дитинства, як, наприклад, на Фернандо По: «Справжня злива впала на нас згори, холодний вітер свистів у гіллі,

стежка перетворилася на ручай, а всі ручаї переповнилися водою. І навіть ліс, із гілок якого на нас лилася вода, а простір між деревами затягло туманом, набув рис чогось сумного і північного» [4, с. 10] – чи в Узамбарі: «... число населення приблизно у 35 000 душ, що складає приблизно 42,6 жителів на квадратний кілометр, кількість, яку можна порівняти з аналогічною в Румунії» [6, с. 12]. Не відділяючи факт від літератури, а абстрактність дослідження – від персонального досвіду, автор закріпив у власних текстах певну модель мислення території як простору «за межами і всередині», цілісного й мозаїчного, сформованого кількома одночасно активними векто-

рами думки, місця відкриття й освоєння, де ідентичність і самоусвідомлення так само коливаються між полюсами Заходу й Африки, як науково орієнтоване письмо чергується з художніми репліками.

Оскар Бауманн, як одна з багатьох фігур науково-літературного поля, представник інтелектуальної думки кінця XIX століття, виразник інтересів та уявлень європейського суб'єкта напередодні зламу епох і автор широкої палітри творів, дає значний матеріал для осмислення феномену ідентичності на межі XIX–XX століть, перебуваючи в ряду аналогічних авторів як німецького ареалу, так і інших культурних просторів.

Список використаних джерел

1. † Oskar Baumann. *Neue Freie Presse*. 13. Oktober 1899. S. 6.
2. Appun C.F. *Unter den Tropen*. Jena : Hermann Costenoble, 1871. 600 S.
3. Baumann O. *Afrikanische Skizzen*. Berlin : Dietrich Reimer, 1900. 119 S.
4. Baumann O. *Eine afrikanische Insel Fernando Poo und die Bube*. Wien und Olmütz : Eduard Hölzel, 1888. 150 S.
5. Baumann O. *In Deutsch-Ostafrika während des Aufstandes*. Wien und Olmütz : Eduard Hölzel, 1890. 224 S.
6. Baumann O. *Usambara und seine Nachbargebiete*. Berlin : Dietrich Reimer, 1891. 375 S.
7. Baumann O. *Versuch einer Monographie von Fernando Poo*. Inaugural-Dissertation. Wien : Verlag Eduard Hölzel, 1888. 67 S.
8. Brandt A., Kainbacher P. *Österreichische Forscher und Reisende in Afrika vor 1945. Eine Biographie und Bibliographie von A – Z*. Wien : Baden, 2010. 193 S.
9. Haberlandt M. *Würdigung für Oskar Baumann*. *Neue Freie Presse*. 14. Oktober 1899. S. 1–3.
10. Semper K. *Die Palau-Inseln im Stillen Ozean*. Leipzig : F.A. Brockhaus, 1873. 372 S.
11. Volz W. *Nord-Sumatra*. Berlin : Dietrich Reimer, 1903. 395 S.

Б. В. Стороха,

*Полтавский национальный педагогический университет имени В. Г. Короленко,
г. Полтава, Украина*

ЗАЙМСТВОВАНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ. ОСКАР БАУМАНН И ИЗОБРЕТЕНИЕ АФРИКИ

В статье раскрываются особенности художественно-документального проявления авторской идентичности через сочетание элементов западного (европейского) и восточного (африканского) сознания. Сочетание прослеживается в корпусе произведений, воплощающих научный и художественный дискурс. Синтетизм в искусстве, идеологии, интеллектуальной мысли в конце XIX – начале XX века порождает произведения сложной этиологии, работающие одновременно в нескольких дискурсивных системах координат. Комплексное рассмотрение больших текстов автора, анализ элементов, задействованных при конструировании своей идентичности и при раскрытии идентичности других, позволяет выделить особенности сочетания элементов в одном лице, раскрыв при этом ее «непротиворечивую противоречивость». Австрийский автор с немецким образованием в немецких и испанских колониях оказывается симпатиком-критиком уклада колониального жизни, что особым образом шлифует его личное видение самого себя.

Ключевые слова: литература; исследование; колониализм; идентичность; картографирование; литературизация.

B. Storokha,

*Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University,
Poltava, Ukraine*

BORROWED IDENTITY. OSCAR BAUMANN AND THE INVENTION OF AFRICA

The article discusses the peculiarities of the author's identity manifestation in his fictional and documentary texts. Being a representative of German colonialism period (both in science and in literature), Oskar Baumann is almost completely unknown to the general public. The additional fact that makes this personality truly interesting is that he was an Austrian. The research is concentrated on the way how the connection between Western (European) and Eastern (African) poles of perception are represented in the author's works. The article analyses geographical and ethnological researches of Oskar Baumann alongside with his literary texts. The author traveled a lot in the German part of East Africa, Zanzibar and Cameroon and as a result spent more time in Africa than at home. This detail of his biography influenced greatly the writer's image of himself and his ideas about the people with other backgrounds. In addition to traditional racial stereotypes, his texts offer some rather unusual opinions about Africans and about white people. The author treats the world of African colonies as a dynamic field of influences, currents, and countercurrents. Oskar Baumann's identity had changed over the years and he obviously became a hybrid person whose words in the text are often both contradictory and conflicting. The texts themselves are also quite contradictory. They combine the features of beautiful literature, travel literature and research literature. Intellectual abundance and the use of multiple styles make the texts of this author a unique phenomenon in the history of ideas at the end of the XIX century.

Key words: literature; study; colonialism; identity; mapping; document and fiction.